

KI KÖVETTE EL A HOLOKAUSZT?

OMER BARTOV

Deák István:

Essays on Hitler's Europe

University of Nebraska Press

Lincoln–London, 2001. 222 old.

Magyarországon született 1926-ban, így Deák István részben saját választása alapján, részben kényszerűségből a generációjának számos tagjára – s különösen a Kelet-Európából indulókra – oly jellemző módon komplex, kozmopolita, többnyelvű és talán némiképp elidegenedett életet élt. A XX. századi száműzött értelmiségi sorsa Keletről Nyugatra, a bizonytalanságból és veszélyből a biztonság és a jólét felé ívelt; a diktatórikus és totalitárius rezsimek kiszolgáltatottja, növekvő időbeli és földrajzi távolságból, e rendszerek bírálójává vált. Úgy tűnik, Deák életútjával egy olyan korszak odisszeját testesíti meg, amely egyre nagyobb teret hódít írásaiban is.

A második világháború vége felé Magyarországon munkaszolgálatra kényszerített Deák a budapesti egyetemen, a Sorbonne-on, majd a New York-i Columbia Egyetemen folytatta tanulmányait, s itt szerzett doktorátust 1964-ben. Volt újságíró, könyvkereskedő és könyvtáros, míg végül történelemprofesszor lett a Columbián, ahonnan a közelmúltban vonult nyugdíjba. A tudósként még mindig aktívan tevékenykedő Deák fontos könyveket írt a weimari Németország baloldali értelmiségéről (1968), Kosuth Lajosról és az 1848-as forradalomról (1979), valamint a Habsburg Monarchia tisztikaráról (1990).¹ De a nyolcvanas évek elejétől fogva egyre növekvő érdeklődéssel fordult a nácizmus, a németektől megszállt Európa és a holokauszt története felé. Nagy ívű könyvbírálatainak sorozata könyvek tucatjait tárgyalta, számos témát ölelt fel, és főleg a *New York Review of Books*-ban és a *New Republic*-ban jelent meg. Deák mint a nácizmus tetteseiről, áldozatairól, a kollaboránsokról, az ellenállókról és a tétlen szemlélőkről szóló tudományos és memoáriródalom okos, néha vehemens, gyakran vitatható, de mindig tisztán látó, tudós kritikusa szerzett magának hírnevet.² Háttére: a nácizmus idején szerzett személyes tapasztalatai – saját szavai szerint egyszerre volt „áldozat és tanú” (88. old.) –, majd ezt követő, kontinenseken, kultúrákon, szakmákon és nyelveken átívelő életútja talán minden másnál inkább közrejátszott abban, hogy előszeret-

tel választotta ki e korszak legnehezebb és legvitatottabb témáit. Mindig erőteljesen, időnként szinte könyörtelenül törekedett egy hazugságairól, megtévesztéseiről, intoleranciájáról és szívtelenségéről elhíresült időszak mélyebb megértésére. Írásait ezzel egyidejűleg a sötét évek főszereplőit iránt érzett könyörület és empátia jellemzi.

Az eredetileg 1983 és 2000 között megjelent áttekinthető könyvbírálatokból összeállított válogatás 18 írást tartalmaz, és öt részre oszlik: *Németek; Zsidók „árják” között; Áldozatok; A holokauszt más országokban; Tétlen szemlélők*. A kötet egészen végighúzódik a szerző általános érdeklődése – sőt vonzalma – az ambivalens kategóriák és a porózus distinkciók iránt. Ezt a kategorikus kijelentésekkel és rideg osztályozással szemben gyanakvó elme természetes intellektuális hajlandóságának is tulajdoníthatjuk. De összefügg a könyv témájával, nevezetesen a nácizmussal és a népiertással is. A nácik ragaszkodtak az emberi lények merev, örökre megszabott és halálos osztályozásához, mert – mint Vasily Grossmann híres művében³ megfogalmazza – a totalitarizmus és a népiertás természetéből az következik, hogy az ember életét, sorsát az ebben az osztályozásban elfoglalt helye határozza meg. Ezért erről a korszakról írva számos tudós hajlamos elfogadni a nácik és kollaboránsaik által megalkotott, s esetenként még áldozataik által is magukévá tett, fekete-fehér képet. Deák nem kér ebből. Ő a nácizmus monokróm világát az első világháború előtti korszak multikulturális és soknem-

1 ■ Deák István életpályájáról (1995-ig megjelent műveinek jegyzékével) l. Deák Ágnes: Az emberiségnek szembe kell néznie saját embertelenségével. Beszélgetés Deák Istvánnal. *Aetas*, 1995. 4. szám, 159–168. old. (A ford. jegyzete)

2 ■ The politics of retribution in Europe. In: István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (eds.): *The politics of retribution in Europe. World War II and its aftermath*. Princeton University Press, Princeton, 2000.; *Assimilation and nationalism in east central Europe during the last century of Habsburg rule*. University of Pittsburgh, 1983.; *Jewish soldiers in Austro-Hungarian society*. Leo Baeck Institute, New York, 1990.

3 ■ Vasily Semenovich Grossmann: *Life and fate*. Oroszról fordította Robert Chandler. Collins Harvill, London, 1985.

4 ■ Primo Levi: *I sommersi e i salvati*. Einaudi. Torino, 1986.; magyarul: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Ford.: Betlen János. Európa, Bp., 1990. (A szürke övezet című fejezet: 39–84. old.)

5 ■ Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil*. Viking Press, New York, 1963. 275 old.; magyarul: *Eichmann Jeruzsálemben*. Ford.: Mesés Péter, Pató Attila. Osiris, Bp., 1999.; Raul Hilberg: *The destruction of the European Jews*. Quadrangle Books, Chicago, 1961., 3. kiad. Yale University Press, New Haven, 2002.

zetiségű birodalmaival, elsősorban a Habsburg Monarchiával állítja szembe, melynek összeomlásában és romjaiban a XX. század számos későbbi katasztrófájának magvai rejlenek. Deáknak a megszokottal ellentétes előjelű olvasatával igen sok esetben sikerül betekintést nyújtania az olyan látszólag egyértelmű kategóriák összetettségébe és ellentmondásosságába, mint a tetteseké és az áldozatoké. Ebben az értelemben pedig Primo Levi „szürke övezet” fogalmát szem előtt tartva olvassa és bírálja a náciizmus historiográfiáját és emlékezetét.⁴ Az a törekvése azonban, hogy figyelembe vegye a másik oldal nézőpontját is, félrevezethet egyes olvasókat, akik olykor úgy találhatják, Deák mentegeti azokat, akik szigorúbb elbírálást érdemelnének, és túl szigorúan ítél meg olyanokat, akik nagyobb rokonszenvre volnának érdemesek.

Könyvének bevezetésében ezt írja: „A zsidó genocídiumról szóló írásaimat egyebek között az a vágy inspirálta, hogy felvegyem a harcot az ártalmas és zavart keltő legendák, mítoszok, valamint az általános félreinformáltság ellen” (xii. old.). Az általa legyőzni kívánt legendák között szerepelnek a tettesek természetével és motívumaival kapcsolatos ferde nézetek; az áldozatok hamis ábrázolása és a velük kapcsolatos félreértések; más európai nemzetek viselkedésének egyoldalú vagy tudatlan bemutatása; a tétlen szemlélőknek, mint a Vatikán és a nyugati szövetségesek, a zsidó genocídiummal kapcsolatos tetteiről vagy azok hiányáról adott leegyszerűsítő értelmezése. Bevezető megjegyzéseiben Deák emlékeztet arra, hogy a fasizmus és a náciizmus definiálása mindmáig nehéz probléma, de indokoltan jegyzi meg, hogy követőik sokkal könnyebben azonosíthatók. Ugyancsak indokoltan hangsúlyozza, hogy a nemzetiszocializmust a háború és az erőszak iránti odaadása, valamint a zsidók meggyilkolása iránti eltökéltségének a központi szerepe különbözteti meg a többi fasizmustól. S mégis, fogalmaz Deák, a háború utáni első évtizedekben a korszakról szóló tudományos művek egyáltalán nem

hangsúlyozták a holokausztot. Részben az antisemitizmus újbóli felerősödése miatt; részben, mert a zsidó túlélők inkább beleolvadtak saját társadalmukba, mint hogy az őket ért genocídium egyedülálló voltát hangsúlyozzák; s részben azért is, mert a háború utáni kormányzatok, magukat a valódi és állítólagos antifasiszta harcosok számának növelésével legitimálódó, a népirtás áldozatait is a náciizmus politikai ellenállói közé sorolták be haláluk után.

Amint az utóbbi három évtizedben növekedett az érdeklődés a holokauszt iránt, néhány vita különösen nagy érdeklődést keltett. Az egyik a zsidók saját megsemmisítésükben való közreműködésével kapcsolatos, amit Hannah Arendt és Raul Hilberg már a hatvanas évek elején felvetett.⁵ Deák elutasítja e vád leegyszerűsítő variánsait, megjegyezve, hogy „egyetlen zsidót sem lehet kollaborációval vádolni, mert maga a fogalom választási lehetőséget jelez. A nem zsidók választhattak, hogy együttműködnek-e a németekkel, vagy sem, a kollektív halálos ítélettel sújtott zsidók legfeljebb az életüket próbálhatták menteni.” (xiv. old.) A második vita a náciizmus nem zsidó áldozatainak sorsáról és arról bontakozott ki, milyen mértékben szorultak háttérbe a zsidó áldozatok miatt a nem zsidók, illetve arról,

miként reagáltak a holokausztra. Itt Deák ismét indokoltan jegyzi meg, hogy európai kormányok, egyházak, rendőri erők, ellenállási mozgalmak stb. bűnös tettei vagy mulasztásai vezettek „milliók halálához, akiket a nácik nem tudtak volna megsemmisíteni nem német segítség nélkül”. Ezt a kijelentést azonban árnyalja az az állítása, hogy figyelembe kell vennünk „a túlélő zsidók millióit, akiket sokszor ugyanezek a bűnösen vétkes politikusok, kormányzatok és szervezetek védelmeztek”. E megszorításban minden bizonnyal sok igazság van, akárcsak abban az érvelésben, hogy „nem tagadhatjuk le a humanitárius érzelmek szerepét” az egyes zsidó életek megmentésében (xv. old.). Ám Deák némiképp eltúlozza a megmentett zsidók számát. A zsidó túlélők túl-

nyomó többsége Lengyelországban, Franciaországban, Magyarországon és Romániában található. (Es a Szovjetunióban, ahová sokan menekültek, vagy sokakat deportáltak a szovjet hatóságok.) Mindent összevéve, számuk inkább több százezer volt, mint több millió.

Ugyanígy, Deák azt állítja, hogy a koncentrációs táborba – a Harmadik Birodalom legtipikusabb intézményébe – zárt egyének viselkedésének nem sok köze volt a háború előtti ragaszkodáshoz valamely ideológiához vagy valláshoz, „a méltóságteljes viselkedés és a jótékony tettek ehelyett valamilyen feneketlenül mély, belső forrásból eredtek” (xv. old.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a náci „terror rendje” – a német szociológus, Wolfgang Sofsky kifejezésével élve⁶ – alsó fokán állóknak alapvetően nem volt lehetőségük bármiféle „méltóságteljes viselkedésre”, hiszen a táborban levő zsidók teljes degradálása azt eredményezte, hogy már azelőtt megszűntek emberi lényként létezni, hogy biológiailag meghaltak volna. Ezért olyan tragikus a zsidó túlélők büntudata, akiknek – a mi nézőpontunkból – nem lehet semmiféle okuk ilyen erkölcsi teher viselésére. Deáknak azt a megállapítását is zavarba ejtőnek tartom továbbá, hogy „az európai arisztokrácia egésze tisztességesebben viselkedett a táborokban, mint a legtöbb más kaszt, osztály vagy csoport” (xv. old.). Legjobb tudomásom szerint az arisztokrácia sokkal inkább képviseltette magát a tettesek (beleértve az SS-t) és a kollaboránsok, mint a nácizmus áldozatainak soraiban; közülük még azok is, akiket az 1944. július 20-i puccskísérlet után Hitler végül kivégeztett, korábban az ő támogatói voltak, és tettük indítékul főleg az a felismerés szolgált, hogy Hitler katonai katasztrófába vezeti Németországot.

Deák feltételezése, hogy a náci Németország, ha túléli a háborút, lehiggadt volna – ahogyan az a Szovjetunió esetében történt –, némileg ellentmond saját meglátásának, miszerint a nácizmus teljesen az erőszak, a háború és a népirtás mellett kötelezte el magát. A nácizmus e nihilista jellege valószínűtlenné teszi lehiggadását, és azt jelzi, hogy folyamatosan radikalizálódó dinamikával rendelkezett. Hitler halálával persze a nácizmus akár mindenestől eltűnhetett volna, de az arról folytatott spekuláció, hogy miként festett volna az egész európai kontinent megszállyva tartó nem náci Németország, minden történész képességeit meghaladja. A nácizmus lehetséges „lehiggadásának” kérdésével Deák a könyv első, *Németek* című fejezetében foglalkozik. Itt is felveti – Michael Kater könyvére alapozva⁷ –, hogy az időben előrehaladva a náci vezérek „szkeptikusabbak és konzervatívabbak lettek volna” (5. old.). Ez a hipotézis azonban nem egykönnyen egyeztethető össze azzal a ténnyel, hogy a Harmadik Birodalom létének utolsó éveiben minden korábbinál szélsőségesebbé vált. Ráadásul, mint azt Ulrich Herbert, Michael Wildt és Yaacov Lozowick a közelmúltban megjelent tanulmányaikban bemutatták,⁸ az SS új vezetését al-

kotó igen fiatal és jól képzett emberek, akik Reinhard Heydrich alatt átvették a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) vezetését, sokkal szélsőségesebbek, könyörtelenebbek és hatékonyabbak voltak a kormányzat népirtó politikájának irányításában, mint azok az „öreg harcosok”, akiket gyakran nevetésgé tárgyává tettek.

Deák az antiszemitizmusnak Hitler hatalomra juttatásában és így a holokauszt előmozdításában játszott szerepéről szóló gondolatait 1984-ben vetette papírra. Az újabb kutatások lényegesen módosították az erre vonatkozó tudományos álláspontot. Arra is fel kell hívnom a figyelmet, hogy Deák láthatólag 70 ezer német, a háborút Németországban túlélő zsidóval számol, ami képtelenül magas szám. Nathan Stoltzfus néhány éve megjelent könyvében megjegyzi, hogy 1944 szeptemberében 13 217 zsidót tartottak nyilván Németországban, akiknek 98 százaléka vegyes házasságban élt. Ehhez hozzá kell még adnunk az 1499 „Geltungsjudét” (a „Mischling”-eket, vagyis azokat a vegyes származású zsidókat, akik a zsidó közösséghez tartoztak), továbbá azt az 1200–1400 zsidót, akik „U-Boot”-ként, az-az alámerülve élték túl a háborút.⁹ Deák helyesen jegyzi meg, hogy az 1930-as években Németországban élő zsidók viszonylag alacsony számának köszönhetően sok német polgárnak valószínűleg nem

6 ■ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Fischer, Frankfurt/Main, 1993.; angolul: *The order of terror. The concentration camp*. Princeton University Press, Princeton, N. J., 1997.

7 ■ Michael H. Kater: *The Nazi Party. A social profile of members and leaders, 1919–1945*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1983. (2. kiad.: 1985.)

8 ■ Ulrich Herbert: *Hitler's foreign workers. Enforced foreign labor in Germany under the Third Reich*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, N. Y., 1997.; Michael Wildt (hg.): *Die Judenpolitik des SS 1935 bis 1938. Eine Dokumentation*. Oldenbourg, München, 1995.; Yaacov Lozowick: *ha-Byurokratizm shel Hitler. Mishteret ha-bitahon ha-Natsit veba-banaliyut shel ha-resha*. Hotsa'at sefarim 'a. sh. Y.L. Magnes, ha-Universitah ha-Ivrit, Yerushalayim, 2001.; angolul: *Hitler's bureaucrats. The Nazi security police and the banality of evil*. Continuum, London–New York, 2002.

9 ■ Nathan Stoltzfus: *Resistance of the heart. Inter-marriage and the Rosenstrasse protest in Nazi Germany*. Norton, New York, 1996. xxvii. old., 305. old. 60. jegyzet.

10 ■ Robert Gellately, Nathan Stoltzfus (eds.): *Social outsiders in Nazi Germany*. Princeton University Press, Princeton, 2001.

11 ■ Sarah Ann Gordon: *Hitler, Germans, and the „Jewish question”*. Princeton University Press, Princeton, N. J., 1984.

12 ■ Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. Alfred A. Knopf, New York, 1996. – Vö. Omer Bartov: *Ordinary monsters. The New Republic*, 1996. április 29., 32–38. old., magyarul: *Átlagszörnyek*. BUKSZ, 1996. ősz, 358–362. old., illetve: István Deák: *The Goldhagen controversy in retrospect. Central European History*, 30 (1997) és In: *Essays on Hitler's Europe*, 100–110. old., magyarul: *Visszapillantás a Goldhagen-vitára*. BUKSZ, 1997. ősz, 316–322. old. (A szerk.)

13 ■ Ian Kershaw: *Popular opinion and political dissent in the Third Reich, Bavaria 1933–1945*. Clarendon–Oxford University Press, Oxford–New York, 1983.; William Sheridan Allen: *The Nazi seizure of power. The experience of a single German town, 1922–1945*. F. Watts, New York, 1984. (jav. kiad.)

kellott szembesülnie az antiszemita brutalitással. Mindazonáltal, a rezsim antiszemita retorikája, az 1935-ös nürnbergi faji törvények, továbbá a zsidókat az iskolákból, a különböző szakmákból, a közszolgálatból stb. kiszorító számtalan egyéb törvény és rendelet – összesen mintegy 400 – bizonyosan ismert volt a lakosság nagy része előtt. Ráadásul mint Robert Gellately rámutat, a németek értették a módját annak, miként fordítsák előnyükre a kormányzat rasszizmusát: feljelentették a zsidókat és társaikat a Gestapónak, hogy aztán megszerezhessék áldozataik állását és vagyonát. Deák azon nézete, hogy „a németországi koncentrációs táborok nagy területen voltak szétszórva, és el voltak szigetelve a lakosságtól” (9. old.), revízióra szorul. Mint Gellately legutóbbi munkájában bemutatta,¹⁰ a táborokat gyakran a német városok központjában építették fel, így a lakosság széles köre számára is láthatók voltak. Ráadásul létezésükről és működésükről – mint a büntetés és az átnevelés színtereiről – széles körben tudósított a német tömegtájékoztató. Tagadhatatlan, hogy „nem amiatt kell a német lakosságot elítélni, hogy önként vállalkoztak a gyilkosságokra, mert általában nem vállalkoztak, hanem amiatt, hogy közömbösen viselkedtek” (10. old.). Mindazonáltal a rezsimnek sohasem okozott nehézséget, hogy katonái és rendőreit befogja a zsidók meggyilkolására. Akár önként jelentkezett, akár egyszerűen parancsra engedelmessé vált, a németek túlnyomó többsége, amikor választás elé került, inkább megölte a zsidókat, mint hogy elkerülje azt (pedig gyakran megtehetné volna), még ha szíve szerint sokuk otthon maradt volna is.

Deák – egyetértőleg idézve Ian Kershaw érvét – úgy véli, hogy a náciak a legnagyobb sikert „a zsidók deperszonalizálásában” érték el (10. old.). Ez azonban csak részben igaz. Hiszen számos zsidó személy szerint nem abban az értelemben „deperszonalizálódott”, hogy az őket ismerő, velük közeli kapcsolatban álló emberek többé egyszerűen nem vettek volna tudomást a jelenlétükről. Inkább az történt, hogy korábbi barátaik és munkatársaik meggyőződésből, megalkuvásból, félelemből vagy morális érzéketlenségből megváltoztatták e zsidókkal mint egyénekként kapcsolatos véleményüket. A német zsidók – s ugyanígy sok nyugat-, közép- és kelet-európai zsidó – sorsának legtragikusabb momentuma, hogy egyszerre kellett megtapasztalniuk a deperszonalizáció folyamatát, s ezzel párhuzamosan legközelebbi nem zsidó környezetük attitűdjének nagyon közvetlen, gyakran az intimitásig hatoló átfordulását. Ez nem pusztán „deperszonalizálódás” volt, hanem annak heves fájdalommal átélt megtapasztalása, hogy barátok és ismerősök hátat fordítanak, mintha csak hirtelen valami fertőző betegséggel kerülnének szembe. Ez az egyik oka, miért félrevezetőek gyakran a németországi antiszemitizmusról (s benne a náci párt tagjainak antiszemitizmusáról) szóló statisztikák, mivel amit a nem zsidók esetleg csak nagyobb távolságtartással

tekintettek, azt a zsidók mélyeséges megaláztatásként és társadalmi halálként élték meg. Abban egyetérték Deákkal, hogy „a legtöbb német és még a náci párt sok tagja sem kívánta látni a zsidókkal való kegyetlenkedést és meggyilkolásukat” – legalábbis kezdetben –, ám az 1930-as években felvett attitűdök megkönnyítették a háborús évek gyilkos politikájának passzív és aktív elfogadását. Deák egyetért Sarah Gordon konklúzióival:¹¹ „a németek közömbösek voltak a zsidók sorsa iránt”, valamint „egyszerűen hagyták, hogy Hitler és szélsőségesen antiszemita cimborái határozzák meg a zsidókkal kapcsolatos politikát” (11. old.). De véleményem szerint ez túlságosan leegyszerűsítő, mert egyfajta ártatlan passzivitást feltételez. Valójában azok, akik támogatták Hitlert, tudták, milyen vehemensen antiszemita. Lehet, hogy nem éppen emiatt támogatták, de Hitler durva antiszemitizmusa nem tántorította el őket sem 1933-ban, sem az 1935-ös faji törvények megszavazása után. Épp ellenkezőleg: Hitler támogatottsága az 1940-es évek elejéig meredeken emelkedett. S bár növekvő népszerűsége a gazdasági fejlődéssel és Németország külföldi súlyának növekedésével függött össze, ez nem jelentett mást, mint hogy a németek közel egy évtizeden keresztül mind nagyobb mértékben támogatták egy nyíltan antiszemita rezsimet, még mielőtt az a megsemmisítés körül forgó eszméit gyilkos politikává fordította volna át. E folyamat során fokozatosan elfogadták a zsidók „eltávolításának” szükségességét előbb a német társadalomból, majd pedig az európai társadalomból.

Jóval Daniel Jonah Goldhagen érvelését¹² megelőzően Deák, nagyon helyesen, elutasította Gordon álláspontját, hogy „elsősorban Hitler világszemléletét tegye felelőssé a német antiszemitizmusért”, mivel – mint megjegyzi –, amikor a gyilkosságokra került a sor, „a terrorcselekményekben való részvétel megtagadása egyáltalán nem járt veszéllyel” (12. old.). Sőt Deák azt állítja, hogy a németeknek „tudniuk kellett legalább a kelet-európai nem zsidók tömeges meggyilkolásáról”, s én hozzáteszem, hogy a zsidók tömeges legyilkolásáról is. Mégis, Deák végül arra a következtetésre jut, hogy „a németek eladták a lelkiüket az ördögnek. Ebben rejlik a zsidók, több millió orosz, lengyel és más kelet-európai halála miatti felelősségük.” (13. old.) Én egy lépéssel tovább mennék, mivel a németek közül sokan osztották a Führer törekvéseit, hiedelmeit, főbiái és előítéleteit vagy legalább azok egy részét. Nemcsak eladták a lelkiüket, de nagy lelkesedéssel és igen hatékonyan meg is valósították Hitler elképzeléseit. Nem ő és cimborái végezték el a „piszkos munkát”, hanem német katonák, rendőrök, SS-legények, vasúti tisztviselők, tűzoltók, postai alkalmazottak, orvosok, jogászok, építésszek, mérnökök százezrei, valamint megszámlálhatatlan más férfi (és nem kevés nő) a társadalom minden rétegéből. Ian Kershaw és W. S. Allen tanulmányait¹³ olvasva Deák, ugyancsak 1984-ben, arra a következtetésre jut, hogy a né-

metek nem „tették lelkesen magukévá a diadalmos hitlerizmust”, nem „azonosultak vezérükkel”, és nem „engedelmeskedtek neki öröme”. Azóta azonban Kershaw maga is átértékelte álláspontját, és bemutatta, hogy Hitler (de nem a náci párt), még a háború végéhez közeledve is széles körű támogatottsággal rendelkezett.¹⁴ Még az ipari munkások is, akiket pedig korábban a nácizmussal szembeni ellenállás fő erejeként tartottak számon, „a jó éveknél” tekintették a gazdasági prosperitás és a katonai győzelmek 1935 és 1941 közötti időszakát, mint azt Ulrich Herbert kimutatta.¹⁵ Más szóval: míg bizonyos értelemben csak Hitlert és cimboráit nevezhetnénk igazi nácioknak, egy másik szempontból a Harmadik Birodalom jelentős része, a német társadalom mint egész valóban elfogadta Hitlert és így a nemzetiszocializmus hitleri válfaját; és követte őt a keserű végig: kezdetben lelkesen és elragadtatással, később kétségbe esve és rettegvé.

A horror „szürke övezetének” Deákot leginkább érdeklő egyik szegmensét az a néhány zsidó alkotja, aki magát nem zsidónak álcázva élte túl a holokausztot. A legtöbben egyszerűen arra törekedtek, hogy elvegyüljenek a többségi társadalomban. Am néhány figyelemre méltó és elborzasztó esetben a zsidók elnyomóik szerepét átvéve keresték a túlélés útját. Ezek a történetek – közülük talán az *Európa*, *Európa* című film¹⁶ a legismertebb – romba dönthetik az önhitt tanmesét, amelyben az áldozatok eleve jók, a tettesek pedig jól felismerhetően gonoszok. Deák választása Stella Goldschlag megrázó történetére esik, amelyet Peter Wyden örökített meg 1992-ben.¹⁷ Miután letartóztatták amiatt, hogy „árjának” adja ki magát, a szőke, kék szemű Stella beleegyezik, hogy a Gestapónak dolgozzék, és informáljon a Berlinben rejtőzni próbáló többi zsidóról. Ez a fiatal nő mások elárulása árán nemcsak túlélte az üldözést, de nyilvánvalóan élvezte is azt a hatalmat, amelyhez a halálraítéltek soraiból a hatalmasok táborába való átállása révén jutott. Számomra a történet mégsem a gonosz ambivalens voltáról szól, hanem arról, hogy egy rasszista és népiertő rezsim milyen mértékben torzította el nemcsak a bérenceit, hanem még az áldozatait is. Teljesen eltekintve annak keserű iróniájától, hogy a nem zsidó berliniek ünnepelték Stellát és a Gestapót, amikor zsidókat fogtak el, határozottan jobb volt az üldözökre, mint az üldözöttek oldalán állni. Berlin e perverz *Greifereire* is alkalmazható mindaz, amit Primo Levi az auschwitz-i *Sonderkommandó*ról írt: azaz a náci legstétebb bűne az volt, hogy sikerült a zsidókat önmaguk gyilkosaivá változtatniuk.¹⁸

E pokoli univerzumnak voltak más, összetettebb és csodálatra méltóbb szereplői is. Egyikük, akiről Deák nagyon érzékeny ábrázolást nyújt (47–50. old.), a fiatal galíciai zsidó, Oswald Rufeisen, aki egymás után adta ki magát nem zsidó lengyelnek, német rendőrnek, apácának, szovjet partizánnak,

bolsevik komisszárnak, hogy végül Dániel atya, karmelita barát legyen az izraeli Haifában.¹⁹ Rufeisen együttműködött a német rendőrséggel a kivégzésre ítélt zsidók összegyűjtésében, ezzel egyidejűleg azonban sokukat megpróbálta megmenteni, és meglehetősen sikerrel is járt. Tanúja volt a német megszállás leggonoszabb tetteinek, de éppen egy német rendőr kímélte meg az életét, miután rájött, hogy zsidó. Mivel apácák mentették meg, áttért a keresztény hitre, később mégis a zsidó államot választotta hazájául. Nehéz lenne hihetlenebb történetet kitalálni az övénel. Míg Rufeisen iránt empátiával, Victor Klemperer iránt inkább szkepszissel viseltetik Deák. A zsidó származású, kikeresztelkedett német professzor Drezdában élte túl a náci rezsim teljes tizenkét évét, miközben a legapróbb részletekre is kiterjedő beszámoló írt a Harmadik Birodalom mindennapjairól.²⁰ Deák kifogásolhatónak ítéli Klemperer viselkedését, mivel semmiféle hálát nem érzett a neki segítséget nyújtó nem zsidók iránt, és még biztonságukat is veszélyeztette azzal, hogy valódi nevükön emlegette őket naplójában, amely bármikor a Gestapo kezébe kerülhetett volna. Deák amiatt is elítéli Klemperert, hogy megalkudott a keletnémet kommunista rezsimmel, miközben megvetően gúnyolódott a náciakkal kollaboráló kollégáin. Deák viszont Klemperert olvasva úgy hiszi, hogy a napló jelentős német szimpátiáról nyújt képet a zsidók iránt, és – némiképp meglepően – arra a következtetésre jut, hogy az „éhező orosz nőkhöz”, sőt a „szintén súlyos nehézségektől szenvedő keresztényekhez” képest „a városban nem a zsidóknak ment a legrosszabbul a soruk” (56–57. old.). Ebből azt a következtetést vonja le, hogy „a szélsőségesen antiszemita kisebbséggel ellentétben, az európaiak többsége nem akarta, hogy a zsidók teljesen eltűnjenek körükből, csupán kevesebb zsidóval akartak együtt élni” (58. old.). Ez annyit jelent, hogy míg Deák úgy látja, hogy Európában általánosan elterjedt az antiszemita érzület, abban az érte-

14 ■ Ian Kershaw: *The „Hitler Myth”. Image and reality in the Third Reich*. Clarendon Press–Oxford University Press, Oxford–New York, 1987.

15 ■ Lásd a 8. jegyzetet.

16 ■ *Zentropa* [Európa/Európa, Európa] 1991. Svéd–dán–francia–német–svájci film. Rendezte: Lars von Trier, forgatókönyv: Lars von Trier, Niels Vørsel.

17 ■ Peter Wyden: *Stella*. Simon & Schuster, New York, 1992.

18 ■ Levi: *Akik meghaltak... i. m.* 58–72. old., különösen: „A sonderkommandók gondolata és létrehozása a nemzetiszocializmus legdémonibb büntette volt. [...] Ez az intézmény arra szolgált, hogy másokra, mégpedig éppen az áldozatokra lehessen háritani a bűnt, s így még az ártatlanság vigaszától is meg lehessen fosztani őket.” *Uo.* 62. old., Betlen János fordítása.

19 ■ Nechama Tec: *In the lion's den. The life of Oswald Rufeisen*. Oxford University Press, New York, 1990.

20 ■ Victor Klemperer (1881–1960) naplói németül: *Ich will Zeugniss ablegen bis zum letzten*. Kiad. Walter Nowojiski, km. Hadwig Klemperer. Aufbau-Verlag, Berlin, 1995.; angolul: *I shall bear witness. The diaries of Victor Klemperer*. Weidenfeld & Nicolson, London, 1998.

21 ■ *The New York Review of Books*, 1989. szeptember 28. Magyarul: *BUKSZ*, 1990. nyár, 205–215. old. Pásztor Péter fordítása.

lemben, hogy a zsidók egyre inkább nemkívánatosá váltak, ugyanakkor Klemperer-olvasata alapján azt is gondolja, hogy „az arányokat figyelembe véve, nem volt több »készséges hóhér« a németek között, mint más népek között lehetett”. A probléma természetesen – miként erre rámutat – az „a rideg tény, hogy a németek szisztematikusan emberek millióit gyilkolták meg”. Következésképpen úgy gondolja, hogy Klemperer naplói nem nyújtanak segítséget abban, hogy „áttörjük az események e démoni fordulata felfoghatatlanságát” (63. old.).

Saját olvasatom a naplókról némiképp más. Kétség fér hozzá, hogy Klemperer nem volt különösen kellemes, kedves vagy hálás ember. Mindazonáltal nagyon éles szemmel és kritikus szellemmel bírt. Lehet, hogy valóban kompromittálta magát az NDK-rezsimmel a háború után, de ez távolról sem ugyanaz, mint együttműködni a népiirtó náci rezsimmel, ahogyan azt számos kollégája tette, akiknek Hitlerrel való kollaborálása és a zsidóktól való gyors elhatárolódása nem akadályozta meg, hogy utóbb magas presztízsű pozíciókat töltsenek be a nyugatnémet egyetemeken. Azt sem gondolom, hogy Klemperer naplója azt mutatná, hogy a német, vagy még inkább a drezdai társadalom tisztességes németekből állt volna. Ellenkezőleg: a naplók e társadalom gyors ütemű degenerálódását mutatják, ahogyan az egyének, annak hatására, hogy egy bűnöző rezsimet támogatnak vagy fogadnak el, lopakodó és háborzongató metamorfózison mennek keresztül. Azzal sem tudok egyetérteni, hogy nem a zsidóknak ment a legrosszabbul a soruk: a drezdai zsidók túlnyomó többségét ugyanis meggyilkolták. A drezdai németek túlnyomó többsége viszont megmenekült, még ha a bombázás okozta veszteségeket is számításba vesszük, amely egyébként Klempererék életét megkímélte. A naplók nem adnak magyarázatot arra, hogyan történt a „végső megoldás”, de igenis bemutatják, miként szokott hozzá a német társadalom – amely Klemperer szerint legkésőbb 1943-ra nagyon is tudatában volt a zsidók tömeges meggyilkolásának Keleten – ahhoz a gondolathoz, hogy a zsidóknak egyszerűen „menniük kell”.

Deáknak az „áldozatokról” szóló tanulmányai hasonlóképpen számos vitatott témát érintenek. Az e fejezet élén álló, *A felfoghatatlan holokausz* című tanulmányt kísérő jegyzetben Deák azt mondja, hogy az eredeti változatban²¹ (a kötet ennek utánnyomását tartalmazza) „tévedett, amikor a katolikus egyházat csak a holokausz idején elkövetett mulasztás bűnével vádolta; a történelmi egyház egészében felelős volt annak az antijudaista atmoszférának a megteremtéséért, amely megkönnyítette a nácik dolgát”, mint azt II. János Pál pápa „nemrég csaknem teljesen elismerte”. Deák azt is hozzászéli, hogy ma már „habozna a holokauszot az egyetlen igazi népiirtásnak nevezni” (67. old.). Ezek fontos

korrekciók. Én még hozzátesszem, hogy Deák azon állítása is módosításra szorul, miszerint „a holokausz szót a zsidó szervezetek választották”. Először is, e meghatározást ma Németországban a nem zsidók is széles körben használják. Másodsorban, Franciaországban zsidók és nem zsidók egyaránt elutasítják használatát, és helyette a héber „Shoah” elnevezéshez ragaszkodnak, amely természetesen Izraelben is a leggyakrabban használt kifejezés. Harmadsorban, sok zsidó az Egyesült Államokban is inkább a „Shoah” megnevezést választja. És megfordítva, a legtöbb amerikai és sok európai számára a holokausz mára már nem kizárólag a zsidó genocídiumot jelenti, hanem a náci népiirtó politika egészét, beleértve a cigányok és a fogyatékosok meggyilkolását, továbbá a náci rezsim által elkövetett számos más háborús és emberiség elleni bűntettet is.

E tanulmányban, akárcsak a kötet más helyein is, Deák indokoltan emlékezteti olvasóit arra, hogy a lengyelek és a nyugat-európaiak zsidómentése közötti gyakori összevetés nem méltányos a lengyelekre nézve, mivel a lengyeleket akár azon nyomban ki is végezhették emiatt, míg az utóbbiak számára ez lényegesen kisebb veszéllyel járt. Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell először is azt, hogy szinte mindegyik túlélő beszámolója ismételten kiemeli a lengyel lakosság antiszemizmusát. Valóban: még azon esetekben is, amikor lengyelek zsidókat mentettek (és a legtöbb túlélő zsidó kapott valamilyen segítséget nem zsidóktól), azt gyakran fizetség fejében tették, s ugyanilyen gyakran előfordult az is, hogy a fizetni már képtelen zsidókat bújtatóik vagy feladták, vagy kidobták. Az ilyen bizonyítékok annyira túlsúlyban vannak, s a keserűség – különösen a nagymértékben asszimilálódott zsidók körében – annyira a lelkekbe ivódott, hogy lehetetlen egyszerűen félresöpörni. Érdekesség, hogy a lengyelek leginkább azokban az országokban voltak hajlandók segíteni a zsidókat, ahol ők maguk is kisebbségben voltak. Így például Kelet-Galíciában – ahol a nácik legfőbb kiszolgálói az ukrán többségből kerültek ki – a zsidók több segítséget várhattak a lengyel családoktól, amelyek később maguk is az ukránok „etnikai tisztogatásának” lettek áldozatai, miután a területet a szovjetek visszafoglalták. Másodsorban meg kell jegyeznünk, hogy a nyugat-európaiakra is szigorú büntetés várt a zsidók bújtatásáért. S bár Nyugaton sok kollaboráns és antiszemita volt, számos bizonyíték van arra, hogy egyes országokban – például Franciaországban – a lakosság gyakran inkább volt hajlandó menedéket nyújtani a zsidóknak, mint Kelet-Európában. Egyetértek azzal, hogy Európa egész területén elterjedt az általános antiszemita érzület. Fenntartom azonban azt is, hogy ez az érzület az olyan országokban, mint Lengyelország, Litvánia és Románia, sokkal mélyebb gyökereket eresztett, és sokkal pusztítóbb hatással volt a zsidók sorsára.

E jelenség okát maga Deák adja meg. Mint Arno Mayer *Why Did the Heavens Not Darken?* című könyv-

veről szóló, nagy erejű és meggyőző bírálatában írja,²² a régi rendnek a Romanovok, a Hohenzollernek és különösen a Habsburgok birodalmának széthullását követő pusztulásával a vallási kisebbségek és etnikai csoportok iránti hagyományos tolerancia is megszűnt. Így Kelet-Európában „a régi elit és az új társadalmi erők egyaránt antimarxisták és antibolsevikok voltak. Csakhogy az új elit és fasiszta vagy fasiszta befolyás alatt álló pártjai – a román Vasgárda és a magyar nyilaskeresztesek, hogy csak kettőt említsünk – etatisták és antikapitalisták voltak, antiliberalisok és idegengyűlölők. És szélsőségesen antiszemita is, mert a zsidókat azonosították mindazzal, amit gyűlöltek: a bolsevizmussal, a nemesek és tőkészek régi rendjével, az idegen uralommal és a Habsburgokkal. Mivel országuk csak névleg volt nemzetállam, az új kelet-európai elit követelte az idegen kisebbségek erőszakos asszimilációját vagy elnyomását, akik közé a zsidókat is sorolták.” (87. old.)

En e kijelentés miatt találok némiképp zavarba ejtőnek Deák ismételt utalását a zsidók „paranoid vádjára, miszerint a lengyelek valamiképp felelősek a náci holokausztért” (92. old.). Annyi bizonyos: a náci szervezték meg a népiertást, és ennek színterül egyszerűen azért választották Lengyelországot, mert itt élt a zsidók zöme. Am az a tény, hogy a németek a lengyel értelmiség megsemmisítését és a lengyel nép rabszolgasorba hajtását ugyancsak kitervelték, és részben végre is hajtották, nem cáfolja annak meggyőző bizonyítékait, hogy a lengyel értelmiséget mélyen áthatotta az antiszemitaizmus és a lengyel lakosság erős zsidóellenes érzületeket táplált. Mint azt Jan Gross *Szomszédok* című, új könyvében bemutatta, néha még csak nem is kellett a németek jelenléte ahhoz, hogy egy közösség lengyel fele lemészárolja a másik, zsidó felét.²³

Mindez érvényes számos más kelet-európai országra is, éppen abból a történeti kontextusból következően, amelyet Deák felvázolt. *A holokauszt más országokban* című fejezet egyik írásában Deák Ezra Mendelsohn²⁴ számadataira hivatkozik: „1897-ben az akkor orosz fennhatóság alá tartozó Kovno (Kaunas) kormányzóság városi lakosságának csupán 11,5 százaléka volt litván nemzetiségű, ám az 1920-as évek közepére a város lakosságának már több mint fele litván volt.” (120. old.) Ennek eredményeként az autonóm nemzetiségi intézményeket megszüntették, és az 1930-as évek derekán Kaunasban több litván üzletlajdonos élt, mint zsidó. Deák megjegyzi, hogy ehhez az etnikai homogenizációs kampányhoz „hasonló etnikai nacionalista nyomás jelentkezett más kelet-európai országokban is; minden esetben egy új, bennszülött középosztály követelte magának azoknak a pozícióit és vagyonát, akiket idegeneknek minősített” (121. old.).

Ez a társadalmi-gazdasági háttere a kelet-európaiak széles körű együttműködésének a zsidók elleni népiertásban. Deák azonban, aki felsorolja az összes okot, a végkövetkeztetéshez érve némiképp visszahozza. Így ír: „Az, hogy sok litván részt vett a kezdeti

spontán öldöklésekben, és sokuk önként jelentkezett a német parancsnokság alatt álló milíciába, semmi-lyen sem teszi mássá a helyzetet e tekintetben Litvániában, mint Ukrajnában, Fehéroroszországban, Magyarországon, Romániában, Horvátországban, Szlovákiában, Ausztriában vagy Franciaországban. A németek által megszállt vagy velük szövetséges országok többsége durván azonos arányban termelte ki a mészárosokat, a közömbösöket, a szimpatizánsokat és a megmentésben aktívan tevékenykedőket. Mindazonáltal a zsidóknak segítséget nyújtani nem volt ugyanaz Keleten, mint Nyugaton.” (126–127. old.)

A fenti állítás egyik része elfogadható, de a másiktól kevésbé vagyok meggyőződve. A náci a legszörnyesebben litvánokat, letteket és ukránokat alkalmaztak a zsidók őreiként, kintzőiként és kivégzőiként. A zsidók olyasforma nyílt színi lemészárlása, ami Litvániában és Galíciában megtörtént, Nyugat-Európában szinte alig fordult elő (és még a németek is megütköztek rajtuk). Miután magyarázattal szolgált a mélyen gyökerező kelet-európai antiszemitaizmusra, Deák némiképp visszahozza, és azt próbálja állítani, hogy alapjában véve minden európai ugyanolyan volt. Ám – mint bemutatja – az emberek különbözőképpen viselkedtek, mert különböző történeti, társadalmi és gazdasági környezetből származtak. Valóban szerettek volna megszabadulni a zsidóktól, és nagyrészt boldogok voltak, hogy a németek „elvégzik a munkát” helyettük, s hajlandók voltak segíteni a „sikeres” befejezés érdekében. Mégis, bár a franciák valóban meg akartak szabadulni az idegektől, különösen a zsidóktól, sokan, talán a legtöbben, a francia zsidó polgárokat a nemzet részének tekintették. Valószínűleg ugyanez volt a helyzet Hollandiában is, az ottani zsidó közösség borzalmas veszteségei ellenére, melyekért inkább a hatékony közigazgatás és a zsidó közösség törvénykövetése volt a felelős, semmint a hollandok antiszemitaizmus. Végül is, amikor a litvánok a városok terein mészárolták le az ottani zsidókat, a holland polgárok elsőként rendeztek tüntetést az európai zsidóellenes intézkedések ellen. Volt tehát különbség.

Deák ezt nagyon világosan bemutatja Romániával kapcsolatos vizsgálatában, ahol – az ő szavaival élve –, „a hivatalos antiszemitaizmusnak nagy hagyomá-

22 ■ Arno J. Mayer: *Why did the heavens not darken? The „final solution” in history.* Pantheon Books, New York [1989]; BUKSZ, 1990. nyár, 212–215. old.

23 ■ Jan Tomasz Gross: *Sasiedzi. Historia zaglady zydowskiego miasteczka.* Pogranicze, Sejny, 2000. 157 old.; angolul: *Neighbors. The destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland.* Princeton University Press, Princeton, N. J., 2001.

24 ■ Ezra Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the world wars.* Indiana University Press, Bloomington, 1983.

25 ■ Thomas L. Sakmyster: *Hungary's admiral on horseback. Miklós Horthy, 1918–1944.* East European Monographs, Boulder, Columbia University Press, New York, 1994.; magyarul: *Admirális fehér lovon.* Ford. Romsics Gergely. Helikon, Bp., 2001.

nya van” (113. old.). Romániának az a kiváltság jutott, hogy „egyike lett a két német csatlósállamnak (a másik Horvátország volt), amely kísérletet tett saját végső megoldása megszervezésére” (132. old.). A román csapatok és rendőrök 200–300 ezer romániai és nem romániai zsidót mészároltak le. De 1943-ban Románia egyike lett azon kevés európai nemzetnek, amely megtagadta, hogy átadja a zsidókat a német haláltáboroknak. Ezzel 300 ezer romániai zsidót mentett meg. (Finnország és Dánia hasonló módon mentette meg saját, lényegesen kisebb zsidó közösségét. Bulgária a saját területén élő 50 ezer zsidót megkímélte ugyan, de az általa újonnan elfoglalt Macedóniában és Trákiában átadta a náciknak.) Románia nyilvánvalóan a háborús helyzet változása miatt fordított zsidópolitikáján. Hogy az iparszerű gyilkosság német technikái nélkül is képes volt lemészárolni ilyen sok zsidó polgárát, jelzi az antiszemita érzelmek mélységét e nemzetnél. Az ország túlélő zsidói vették az üzenetet. Többségük a háború után, amint tehetette, elhagyta az országot.

Magyarország esete ennél összetettebb. Kezdjük a végén: az a tény, hogy a háború után a túlélő zsidók közül oly sokan maradtak otthon, arra utal, hogy továbbra is a magyar nép részének érezték magukat, s úgy hitték, döntésük igazolásához elégséges számú nem zsidó magyar is osztja ezt az érzésüket. Horthy tekintélyelvű kormányzása alatt Magyarország a viszonylagos béke időszakát élvezhette, legalábbis Hitler hatalomra jutásáig. Ezután azonban Magyarország a növekvő antiszemitizmus és a náci Németország felé sodródott. A három zsidótörvény 1938 és 1941 között sok középosztálybeli zsidó elszegényedéséhez és a munkaszolgálatos férfiak ezreinek a halálához vezetett. Ennek ellenére még 1944 márciusában is életben volt a magyarországi zsidóság 95 százaléka.

Világos, hogy a Horthy-rendszer zsidóellenes intézkedései előkészítették a közhangulatot a bekövetkező tömeggyilkosságra. A hadsereg antiszemita és nácibarát elemei, a félelem a bolsevizmustól és a Vörös Hadseregtől megkönnyítette a náci népirtás véghezvitelét. Az ellenállás sem ment volna könnyen a német intézkedésekkel szemben. A német hadsereg bevonulása legfőképp azért nem ütközött ellenállásba, mert Horthy azt remélte, hogy Németország megvédi Magyarországot a Vörös Hadseregtől. Adolf Eichmann megérkezével az országban élő zsidókat villámgyorsan összegyűjtötték és Auschwitzba deportálták. 1944 júliusára – a szövetségesek és a Vatikán nyomására – Horthy leállította a deportálásokat, amelyeknek addigra már az országban élő zsidók 60 százaléka áldozatul esett. Szálasi uralma idején a 200 ezer megmaradt budapesti zsidóból további ezreket gyilkoltak meg.

Thomas Sakmyster Horthyról írott könyvével²⁵ kapcsolatban Deák felteszi a kérdést: vajon másvalaki jobban cselekedett volna Horthynál az adott kö-

rülmények között? Igaz, ellentétben Antonescuval, Horthy nem ölette meg a magyarországi zsidókat. (De ezt a Hitlerrel kollaboráló vagy az általa megszállt nemzetek legtöbb vezetője sem tette.) Továbbá csak a németek bevonulása után engedélyezte a deportálást. (Csakúgy, mint a legtöbb, vele azonos helyzetben levő vezető). Az is igaz, hogy a deportálásokat leállító döntésével zsidók ezreit mentette meg. (De Antonescu is ezt tette.) Azt mondani, hogy „kormányzása alatt több zsidó menekült meg a náci terrortól, mint bárhol másutt a hitleri Európában, Romániát kivéve” (158. old.), természetesen megfelel a tényeknek, ám egy cseppet félrevezető. Románia és Magyarország igen nagyszámú zsidó lakossággal rendelkezett, és meggyilkolta e lakosság tekintélyes hányadát, vagy segítséget nyújtott a meggyilkolásához. Mindkét ország azért került olyan helyzetbe, hogy véget vethessen a gyilkosságoknak, mert közeledett a Vörös Hadsereg, és a szövetségesek fenyegetései felébresztették a szunnyadó humanitárius érzelmeket. Franciaországban a zsidók lényegesen magasabb arányban éltek túl a háborút, bár a felszabadulás idején számszerűleg kevesebb zsidó élt az országban. Igaz az is, hogy, mint Deák írja, „Horthy nem volt sem fasiszta, sem diktátor”. Még az is lehet, hogy személy szerint „nem volt gonosz ember”. Sakmyster szerint Horthynak köszönhető, hogy egészen 1944 elejéig „Magyarország olyan anomália volt a hitleri Európa szívében, a barbarizmus tengereiben, ahol megőrződött a törvény uralmának és a pluralisztikus társadalomnak a látszata” (158. old.). E ponton nem tudom elfogadni Deáktól, hogy ez igazságos megállapítás. Magyarországon akkorra már széles körben érvényesültek a zsidótörvények, ami megkönnyítette a tömeggyilkosságokat. Bármi volt is Horthy, bizonyosan felelős volt ezért a tömeggyilkosságért, mint annak az államnak a vezetője, amelynek csendőrsége és közigazgatása elősegítette a végrehajtást. Ebben az értelemben bűnöző volt, akit fel kellett volna akasztani vagy élete végéig bebörtölnözní. Ehelyett utolsó éveit Portugáliában töltötte, életét, a sors iróniájaként, „a zsidó barátok nagylelkűségének” köszönhette (158. old.).

Még egyvalamit meg kell jegyeznünk, különösen, ha Horthy zsidó barátainak nagylelkűségéről és arról a tényről beszélünk, hogy több mint százezer zsidó maradt Magyarországon a háború után is, míg a túlélő romániai zsidók, sőt a bulgáriaiak is tömegesen hagyták el szülőföldjüket. Deák azt írja, hogy az 1840-es évek és az első világháború között „a magyar nemesség és a zsidó társadalmi elit békésen együttműködött Magyarország modernizálásában. A zsidók feleltek a gazdasági fejlesztésért, az arisztokrácia és a dzsentri pedig kormányozta az országot. Az együttműködés figyelemre méltó gazdasági előrehaladást eredményezett, valamint a nagyrészt jiddis nyelvű zsidóknak a magyar nemzeti elitbe való integrálódásához vezetett. 1920-ra a zsidók – akik a lakosságnak csupán 6 százalékát tették ki – ellenőriz-

ték az ország ipari és bankérdekeltségeinek túlnyomó részét, és e területek szakembergárdájának is csaknem a felét ők alkották.” (152. old.)

A ténymegállapítás tartalmaz bizonyos ellentmondást. Ha igaz, hogy a zsidók integrálódtak a magyar elitbe, elhagyták jiddis kultúrájukat és zsidó hagyományaik nagy részét, egyszóval ha *belőlük alakult ki a magyar középosztály*, akkor mit jelent az, hogy „a zsidók ellenőrizték” az ország iparát és bankjait? Ha magyarrá váltak, ki tartotta őket továbbra is zsidónak, azaz idegennek, aki átveszi az ország fölötti hatalmat, nem pedig magyarnak, aki segít az ország modernizálásában? Ha manapság az Egyesült Államok vezető egyetemi pozícióiban jóval magasabb a zsidók száma, mint ötven évvel ezelőtt volt, és ha részarányuk lényegesen magasabb, mint a zsidók részaránya a lakosság egészében, ez vajon azt jelenti-e, hogy az Egyesült Államokban a zsidók ellenőrzésük alatt tartják az egyetemi oktatást?

Másként fogalmazva: a zsidók nagyon is úgy érezték, hogy ők a magyar társadalom szerves részét alkotják, ahogy Victor Klemperer is igazi németnek érezte magát, németebbnek azoknál a honfitársainál, akik nációvá válva elárulták az általa hön szeretett Németország büszke hagyományait. A zsidók asszimilációja a magyar társadalomba olyan mélyreható volt, hogy bár saját kormányuk adta őket nációkézre, elutasították a kiszakadást ebből a kultúrából és társadalomból, és hittek abban, hogy bizonyos értelemben ők képviselik mindazt, ami e kultúrában és társadalomban jó és haladó. Ez is a magyarországi holokauszt történetéhez és utóéletéhez kell hogy tartozzék. Ennek egyes mozzanatait Szabó István nem egészen sikerült filmjében, *A napfény ízében* is feltűnnek.²⁶ Tragikus ellentéte Avigdor Hameiri, a mélyen asszimilálódott magyarországi zsidó története, aki önkéntesként, majd tisztként harcolt az első világháborúban, annak ellenére, hogy véget nem érő antiszemita támadások érték. Túlélve a háborút és az orosz fogságot, kivándorolt Palesztinába és magyar hazafiból cionista lett. Sorsát *A nagy örület* című könyvében (1925) örökítette meg, héberül.²⁷ A magyar kultúra iránti szeretete azonban nem hagyott alább: hátralevő élete jelentős részét a magyar líra gyöngyszemeinek héberre fordításával töltötte.

Az a nagylelkűség, amit Deák Horthyval szemben tanúsított, megmutatkozik XII. Piusszal kapcsolatban, illetve a zsidók tömeges meggyilkolásáról a háború alatt érkező információk brit és amerikai fogadtatásának megítélésében is. John Cornwell *Hitler pápája* című sikerkönyvéről (1999)²⁸ írva Deák kétkedve fogadja a szerző érvelését, miszerint Eugenio Pacellinek, akit 1917-ben neveztek ki bajorországi pápai nunciussá, és akiből 1939-ben XII. Pius lett, már 1919 körül voltak antiszemita megnyilvánulásai. Pacelli egy levelében az ugyanebben az évben megalakult, rövid életű müncheni tanácsköztársaságot támogató forradalmár nők „kéj-

sóvár viselkedéséről és csábító mosolyáról” írt. Számára ezek a nők „zsidók voltak, mint a többiek”. Deák magyarázata, hogy „a Bajor Tanácsköztársaság vezetőinek túlnyomó része valójában zsidó volt” (174. old.), nem teljesen kielégítő, hiszen Pacelli a brutális szabadcsapatok vezetőivel kapcsolatban, akik röviddel ezután átvették az uralmat Münchenben, nem használt hasonló becsmérlő jelzőket. Sőt Hitler csatlósairól sem szólt soha elítélően, még azután sem, hogy értesült népiértó tetteikről. Az sem igaz, hogy a Vatikánban Pacellié volt az egyetlen antiszemita hang, mint arról manapság David Kertzer könyvében is²⁹ olvashatunk. Deák szerint még XI. Pius *Humani Generis Unitas* (Az emberi faj egysége) címmel tervezett enciklikájának – amely elítélte a náci fajelméletet és a zsidóüldözést és amelynek vázlatait XII. Pius elődje halálát követően 1939-ben megsemmisítette – megfogalmazói is azt állították, hogy a zsidók felelősek saját tragédiájukért, mert nem látták a fényt, amely nekik megadatott.

Deák az egyháznak a náci kormányzattal 1933-ban kötött konkordátuma védelmeként elfogadja, hogy az kísérlet volt az ellenséges rezsim alatt élő katolikusok megvédelmezésére. Figyelembe véve, hogy a Vatikán egyetlenegy kommunista rezsimmel sem kötött hasonló megállapodást, azt kell feltételeznünk, hogy az egyház a náciakat a kisebbik rossznak tekintette, és közel sem tartotta őket annyira keresztényietlennek, mint a kommunistákat. Valóban, a Vatikán fő érve amellett, hogy elutasította a náci rezsim népiértó politikájának nyílt elítélését, az volt, hogy Németország mindennek ellenére a legfőbb védőbástya a még nagyobb veszéllyel, nevezetesen Szovjet-Oroszországgal szemben. Némileg zavarba ejt, hogy Deák szerint „bár a pápa viszonyulása a holokauszthoz továbbra is vitatható kérdés, a pápa viselkedése ebben a vonatkozásban kevésbé ítéhető kifogásolhatónak, mint a lengyel katolikusokkal vagy a horvátországi ortodox hívekkel kapcsolatban” (179. old.). Miután Deák elfogadja, hogy a „végső megoldás” sokkal nagyobb mértékben volt határozott törekvés minden egyes zsidó meggyilkolására, mint akár a lengyelekkel szemben elkövetett kegyetlenkedés, akár a (katolikus) horvátoknak a szerbekkel szembeni atrocitásai, a pápát egyedül azon okból lehet inkább elítélni az utóbbiakkal kapcsolatos hallgatása miatt, hogy a keresztények meggyilkolása

26 ■ *A napfény íze*. 1999. Kanadai-német-magyar-osztrák film. Rendezte: Szabó István, forgatókönyv: Israel Horovitz, Szabó István, gyártó: Alliance Atlantis/Serendipity Point Films/Kinowelt Filmproduktion.

27 ■ Angolul: Avigdor Hameiri: *The great madness*. Vantage Press, New York, 1952. 243 old.

28 ■ John Cornwell: *Hitler's Pope. The secret history of Pius XII*. Viking, New York, 1999.

29 ■ David I. Kertzer: *The Popes against the Jews. The Vatican's role in the rise of modern anti-semitism*. Alfred A. Knopf, New York, 2001.

30 ■ Richard Breitman: *Official secrets. What the Nazis planned, what the British and Americans knew*. Hill and Wang, New York, 1998.

„természetesen” jobban kellett volna, hogy aggassza őt, mint a zsidók elleni népirtás. Ez valóban így van; de nem egyszerűen csak azt jelenti-e ez, hogy XII. Pius szemében kevesebbet ért a zsidók élete, mint a keresztényeké? És hogy státusának, befolyásának és híveinek megőrzése fontosabb volt az egyház számára, mint közbenjárni egy olyan kisebbségért, amelynek üldözői és gyilkosai között számos katolikus is volt? Végül is mi lehet elítélendőbb annál, mint akármilyen okból is megtagadni a népirtás megbélyegzését, különösen olyan ember részéről, aki az elítéléssel ténylegesen is hatással lehetett volna a tettekre? A pápa sohasem szólította fel püspökeit, hogy lépjenek fel a zsidók érdekében, s még az erős nyomás ellenére is makacsul visszautasította a náci Németország elítélését. Érdekes módon, számos püspök, pap és apáca próbált segíteni a zsidóknak. Ez azonban kevésbé volt jellemző Kelet-, mint Nyugat-Európában. Mint Deák megjegyzi, a magyar püspökök például „általában közömbösebbek vagy antiszemiták” voltak (181. old.), s persze nagyon is ez jellemezte Szlovákiát is az antiszemita Monsignore Josef Tiso államelnöksége alatt.

A pápa viszonya a faji kérdéshez, a zsidókhoz és a nácizmushoz más nézőpontból is vizsgálható. XII. Pius például nagyon sokat foglalkozott azzal, hogyan tartsa távol a színes bőrű amerikai katonákat az Örök Várostól. A Vatikán jelentős szerepet vállalt abban is, hogy lehetővé tegyék a náci háborús bűnösök, köztük Sobibor és Treblinka egykori parancsnoka, a hírhedt Franz Stangl elmenekülését Európából. A pápa nyilvánvalóan megmentett több ezer zsidót, főleg azzal, hogy menedéket nyújtott nekik, ám az, hogy elutasította a nyilvános tiltakozást, sokkal több ember életébe került. Nem hiszem, hogy ő maga egyszerűen félt a németektől, vagy tartott a katolikusok elleni megtorlástól, vagy – mint néhány védelmezője abszurd módon állítja – úgy gondolta, hogy hallgatásával nagyobb szolgálatot tesz a zsidóknak, mint ha megszólalna az érdekében. Végére is a háború után könyörtelenül kiközösített mindenkit, aki kommunista lett, vagy együttműködött velük – de egyetlen német tettet sem közösített ki. Deák végül azt mondja, hogy a pápa egyetlen nyilvános gesztussal „több zsidót, lengyelt, szerbet és másokat is megmenthetett volna”. Am „gyengének és esendőnek bizonyult. Nem mutatott személyes bátorságot.” (184. old.) Hajlamosak vagyunk azt mondani, hogy a legkevésbé sem törődött a zsidókkal, és értük nem volt hajlandó bármit is fölládozni. Ezért Deáknak természetesen teljesen igaza van, amikor megállapítja, hogy „II. János Pálnak Pacelli szentté nyilvánítására tett jelenlegi próbálkozásait igencsak furcsa vállalkozásnak kell tartanunk” (184. old.).

Végezetül ejtsünk néhány szót az „angol-amerikai” mentőakció hiányáról. A nyugati szövetségesek által a zsidók elleni népirtás megállítására vagy lassítására

tett vagy nem tett kísérleteket illetően a fő kérdések azzal kapcsolatosak, milyen mértékben és mikor értesültek a holokausztról; hogy kormányaiknak és hadseregeiknek milyen tényleges cselekvési lehetőségei adódtak; milyen bel- és külpolitikai tényezők motiválták őket abban, hogy úgy cselekedjenek, ahogyan tették. E kérdést már több évtizede vitatják teljes részletességgel, és nem születtek végleges válaszok. Világos, mint azt Deák Richard Breitman könyvéről³⁰ írt ismertetésében hangsúlyozza, hogy „Roosevelt és Churchill egyaránt aggódtak, nehogy azt a látszat keltsék, hogy »zsidó háborút« viselnek”; és hogy a britek tiltakoztak a „zsidók tömeges palesztinai bevándorlása ellen, attól félvén, hogy ez felborítaná [...] a brit hatóságok, az arabok és a zsidó telepések között kialakult egyensúlyt” (188. old.). Kevésbé finoman fogalmazva: a britek elkeseredetten próbálkoztak – akár zsidó életek százezreinek árán is –, hogy működő kapcsolatot tartsanak fenn az arabokkal, továbbá megakadályozzák őket az együttműködésben Németországgal (éppen akkor, amikor a jeruzsálemi mufti látogatóban járt Hitlerrel). Deák megjegyzi, hogy antiszemita érzelmek kétségtelenül hatottak mind a brit, mind az amerikai külügyminisztériumban. A brit külügyminiszterről, Anthony Edenről azt mondták, hogy „szereti az arabokat és gyűlöli a zsidókat”. Az is tény azonban, hogy a „vezetők és bürokraták zsidógyűlölete nem szolgál mindenre magyarázattal” (188. old.). De ha a szövetségesek politikáját nem határozta meg alapvetően sem a hazai antiszemitizmus fellángolásától való félelem, sem pedig a köztisztviselők és a politikusok antiszemitizmusa, vajon miért tettek olyan keveset a zsidók megmentése érdekében?

Mára jól dokumentált tény, hogy az angolok és az amerikaiak már 1941 nyarán tudtak a zsidók széles körű lemeszárlásáról. Deák rámutat, hogy továbbra is kérdés, milyen széles körben terjedt el ez a tudás, s hogy mennyire voltak a szövetségesek hajlandók felfedni képességüket a német kódok feltörésére. Továbbá arra is, hogy „a megszállt Kelet-Európa zsidóságának sorsa valószínűleg nem élvezett elsőrendű prioritást a szövetséges táborban” (189. old.). 1942 decemberére azonban a népirtással kapcsolatos információk olyan tömegben álltak rendelkezésre, hogy a szövetségesek közös deklarációban ítélték el a tömeggyilkosságokat, és megtorlással fenyegettek. Bár nem elég hatékonyan sugározták és terjesztették, ez a deklaráció hatással volt az európai vezetőkre, mivel ráébredtek, hogy a hangulat Németország ellen fordult. A kérdés ezután az, hogy tehetek-e ennél többet a szövetségesek? E ponton az egyik vita akörül forog, bombázhatták volna-e Auschwitzot. Deák kereken elveti ezt a lehetőséget, mondván, hogy az Egyesült Államokban élő zsidóság vezetői megosztottak voltak ebben a kérdésben; a vasútvonalakat és a gázkamrákat, még ha lebombázzák is őket, gyorsan helyreállították volna; a foglyokat, ha elmenekülnek is, könnyűszerrel ismét elfogták volna; végül, a bombá-

zás irányítói más céloknak sokkal nagyobb katonai fontosságot tulajdonítottak. Nos, ebben nem vagyok olyan biztos. Valójában 1944 tavaszán–nyarán rövid időre nyílt erre a lehetőség: Birkenau bombázása

Deák István könyveiből

WEIMAR GERMANY'S LEFT-WING
INTELLECTUALS
A POLITICAL HISTORY OF THE
WELTBÜHNE AND ITS CIRCLE
The University of California Press,
Berkeley, Cal., 1968.

THE LAWFUL REVOLUTION
LOUIS KOSSUTH AND THE HUNGARIANS,
1848–1849
Columbia University Press,
New York–London, 1979.
(németül [Akadémiai, Bp.–Böhlau,
Wien–Köln 1989.] és
magyarul [Kossuth Lajos és a magyarok
1848–49-ben. Ford. Veressné Deák Éva.
Gondolat, Bp., 1983.,
2. kiad.: A törvényes forradalom.
Kossuth Lajos és a magyarok
1848–49-ben. 1994.]

BEYOND NATIONALISM
A SOCIAL AND POLITICAL HISTORY
OF THE HABSBURG OFFICER CORPS,
1848–1918
Oxford University Press,
Oxford–New York, 1990.
(németül [Böhlau, Wien–Köln–Weimar,
1991.],
olaszul [Editrice Goriziana, Gorizia, 1994.]
és magyarul [Volt egyszer egy tisztikar.
A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek
társadalmi és politikai története 1848–1918.
Ford.: Félix Pál. Gondolat, Bp., 1993.]

(Szerk., Jan T. Gross-szal és Tony Judttal):
THE POLITICS OF RETRIBUTION
IN EUROPE
WORLD WAR II AND ITS AFTERMATH
Princeton University Press, Princeton,
N. J., 2000.

ESSAYS ON HITLER'S EUROPE
University of Nebraska Press,
Lincoln–London, 2001.

technikailag is kivitelezhetővé vált, és sok mindent meg is változtatott volna. Ekkoriban Rudolf Höss, Auschwitz parancsnoka arról panaszkodott, hogy a táborba áradó nagyszámú magyarországi zsidó elgázosítása és elégetése számos logisztikai nehézséget okoz. Míg a vasutakra valóban nehezen lehetett csa-

pást mérni, és a károk gyorsan helyrehozhatók lettek volna, addig a gázkamrákat és krematóriumokat lebombázásukat követően nagyon nehéz lett volna újraépíteni, és ez talán jelentősen lassította volna a pusztítás gépezetének működését. Az az érv, hogy „egyetlen amerikai tábornok sem járult volna hozzá a táborokban levő zsidók megöléséhez azért, hogy ezzel meggátolják más zsidók meggyilkolását” (191. old.), a legkevésbé sem meggyőző. A németeket Franciaországból kiszorítani akaró amerikaiak éppen ezekben a hónapokban francia falvakat és városokat bombáztak annak teljes tudatában, hogy közben árthatlan civileket ölnek meg, akik minden bizonnyal az ő szövetségeseik. Halálra ítélt emberek bombázásának – azzal a céllal, hogy még több embert mentsenek meg a legyilkolástól – jóval kisebb erkölcsi dilemmát kellett jelentenie. S valóban: maguk a foglyok is megőrültek a magasban feltűnő bombázóknak. A szövetségesek, hogy az otthoni közhangulat javítsák, a németeket pedig aláássák, olyan célpontokat is bombáztak, amelyek aligha játszottak központi szerepet a háborús erőfeszítésekben. Az a tény, hogy Auschwitzot, ha egyáltalán, legfeljebb marginális célpontnak tekintették, jöllehet 300 ezer férfi, nő és gyermek elgázosítása volt ott folyamatban, egyet s más elárul arról, milyen alapokon határozták meg a prioritásokat. Másként fogalmazva: a szövetségeseknek a zsidók egyszerűen nem voltak túlzottan fontosak (a náciak ezzel szemben rengeteg energiát fordítottak a meggyilkolásukra), és sokszor inkább zavaró tényezőnek, mint ellenségeik elsődleges áldozatainak tekintették őket. Az sem világos, milyen további járulékos veszteségeket okozott volna Auschwitz bombázása, hiszen a környező lakosságot a németek már meggyilkolták vagy deportálták. Az egyedüliek – a foglyokon és az örökön kívül –, akiknek a bombázások szenvedéseket okozhattak volna, az SS-tisztek feleségei és gyermekei voltak, ami aligha lett volna túl magas ár azért, hogy lelassítsák a férjek és apák „munkáját”.

Deáknak valószínűleg igaza van abban, hogy a szövetségesek végső soron „nem tehetek volna túl sokat” a zsidók megmentéséért (193. old.). Mindazonáltal, ha a háború előtt több zsidót, a háború alatt pedig több, a tömeggyilkosság elől menekülő engedtek volna be országaikba, százazreket menthetek volna meg. Ám mind a közvélemény, mind a politikai vezetés ellenezte az ilyen intézkedéseket. Ha akár csak egy-két napra a történelem valaha létező leghatékonyabb halálgyárára összpontosítják figyelmüket, ugyancsak ezek életét menthették volna meg. Ám a hadvezetés más prioritásokat követett. Ha hozzájárultak volna, még az egyezménykötés szándéka nélkül is, a tárgyalásokhoz az SS-szel teherautók eladásáról zsidók életéért cserébe, kissé talán lassíthatták volna a gyilkolást. A Vörös Hadsereg végül is már a kapukat döngette. Ám a nyugati szövetségesek féltek, hogy elidegenítik a szovjeteket. Tehát politikai és katonai számítások keveredtek

előítéletekkel és főbiákkal. A szövetségesek úgy érveltek, hogy a zsidók megmentésének legjobb módja, ha megnyerik a háborút. Ez azonban azt eredményezte, hogy míg a szövetségesek Németországgal szemben, Hitler a zsidók ellen nyerte meg a háborút. Végso soron senki sem volt hajlandó kiállni vagy cselekedni a zsidók érdekében. Ha egyáltalán van parancsoló érv a zsidó állam létrehozása mellett, akkor azt a holokauszt kínálja. Mivel zsidók mellett kiálló állam nem létezett, menedék sem volt. És ha sokat nem tudtak is tenni a szövetségesek a zsidók megmentéséért, mindazonáltal sokkal többet tehetek volna.

Anáci Németországról, a második világháborúról és a holokausztról szóló irodalom egyes darabjait olvasva meglehetősen furcsa következtetésekre juthatunk. Időnként úgy tűnik, hogy a németek többsége nem is volt náci, a náci többsége nem volt antiszemita, és a népirtás legtöbb tettese nem volt saját társadalmának jellemző képviselője – viszont zsidók segítettek nekik más zsidók elfogásában, megkínzásában és meggyilkolásában. Vagy avval találkozhatunk, hogy bár a kelet-európaiak meg akartak szabadulni zsidóiktól, végső soron nem voltak bűnösök meggyilkolásukban (talán csak a románok kivételével). Sőt azt is olvashatjuk, hogy a pápa nem is tehetett volna többet a zsidókért annál, mint amit tett, és a szövetségesek is elkövettek minden tőlük telhetőt. Akkor hát ki követte el a holokausztot? Egyedül Hitler és a cinkosai? De, természetesen, Hitler még csak egyenes írásos parancsot sem adott soha a „végső megoldásra”. Sem Heydrich, sem Himmler, és ami azt illeti, Eichmann sem ölt meg senkit személyesen. Stangl és Höss sem gyilkolt saját kezűleg zsidókat, ők, akik közvetlenül szervezték és felügyelték jóval több mint egymillió zsidó meggyilkolását. Persze nem csak azokat tehetjük felelőssé, akik meghúzták a ravaszt vagy kezelték a gázcsapokat. Közülük sokan nem is németek voltak, hanem ukrán, litván vagy lett kollaboránsok. Akkor hát senki sem tehető felelőssé? Vagy megfordítva, a holokauszt abban gyökerezett volna, amit Deák általános európai érzületként ír le, miszerint a zsidóknak – valamennyiüknek vagy legtöbbszörüknek – valamilyen módon el kell tűnniük? Más szóval ez a széles körben elterjedt antiszemita attitűd volt a gyökere a náci Németország egyetlen háborús győzelmének: az európai zsidók meggyilkolásának?

Nincsenek egyszerű válaszok ezekre a kérdésekre. Deák nyilvánvalóan mélyen eltöprengett rajtuk, és könyvében komplex és körültekintően kimunkált válaszok sorát kínálta fel az olvasónak, egyes szerzőkre támaszkodva és műveiket elemezve. E könyvnek mindazok számára kiindulópontként kell szolgálnia, akik szeretnék megérteni, miként fordult Európa egy fél évszázaddal ezelőtt saját népe ellen, és milyen hosszan tartó károkat okozott ez az öngyilkos vérfürdő a kontinens egészének. □

Fordította: Kis-Halás Judit

A JÓSZÖVEG MŰHELY

figyelmükbe ajánlja nagy sikerű társadalomtudományi könyveit és művészeti albumait

Michel Foucault közzétételében: *Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet*
Egy XIX. századi szülőgyilkosság

Michel Foucault és munkatársai felfejtik egy XIX. századi szülőgyilkosság szövegszövetét, s egy krimi izgalmaival tárják elénk, hogyan látja az ügyet egy békebíró, egy ügyész, egy bíró, egy igazságügyminiszter; a vidéki orvos, végül pedig maga a gyilkos. **1598 Ft**

Pierre Bourdieu:
Martin Heidegger politikai ontológiája

A huszadik század egyik legnagyobb filozófusát a kor egyik legnagyobb szociológusa segít megérteni. **998 Ft**

Csabai Márta–Erős Ferenc:
Énhatárok–testhatárok
Az identitás változó keretei

A legújabb testszociológiai, testpszichológiai kutatások teljes összefoglalása. **1190 Ft**

Csepeli György: A nagyvilágon e kívül...
Nemzetudat Magyarországon 1970–2002

A nemzetudat-vizsgálatok módszertanának összegzése. A hetvenes évek magyar nemzetudatának tükre. Mit mutatnak a magyar nemzetudat-kutatások a rendszerváltást követően? **1490 Ft**

Sziklai László: Sztálinizmus és fasizmus

Hasonlóságok és különbségek a két totalitárius rémrendszerekben. **1490 Ft**

Lengyel Balázs (szerk.): Szerelem – Idézetek könyve

Félszáz klasszikus idézet a szerelemről Petőfitől Shakespeare-en át Nemes Nagy Ágnesig, félszáz gyönyörű festmény a legszebb emberi érzésről a pompeji faliképektől Leonardo Mona Lisájáig. **2990 Ft**

Petőcz András (előszavával):
A bor – Idézetek könyve

Félszáz klasszikus idézet a borról Adytól Villonig, félszáz gyönyörű festmény az isteni nedűről Bruegheltől Velázquezig. **2990 Ft**

Kaphatók a jobb könyvesboltokban. Ha befárad a kiadóba, 10% árengedménnyel vásárolhatja meg könyveinket. Ha telefonon, faxon, e-mailen rendeli meg legalább 3000 Ft értékben könyveinket, utánvételt elküldjük Önnek, s a kiadó viseli a csomagolás és a postai szállítás költségeit.

JÓSZÖVEG MŰHELY kiadó

1053 Budapest, Kecskeméti u. 6.

Telefon / fax: 317-3536 • E-mail: info@joszoveg.hu